

Observații privitoare la structura etnică și confesională a Ungariei și Transilvaniei medievale (secolele IX–XIV)

Ioan-Aurel Pop

Preliminarii

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Regatul Ungariei a fost, pe tot parcursul existenței sale medievale (circa 1000–1526), un stat multinațional și pluriconfesional. Nici în epoca modernă lucrurile nu au stat altfel din moment ce, după o îndelungată și sistematică politică de maghiarizare, datele oficiale („corectate“ probabil și ele) ale recensământului din 1910 sunt obligate să recunoască faptul că „minoritățile“ reprezentau cam 52% din totalul populației țării¹, constituind de fapt majoritatea locuitorilor Ungariei de atunci. Însă ideea că Ungaria a fost un stat național încă de la formare și apoi pe tot parcursul existenței sale a fost susținută de istoriografia maghiară până în secolul XX. Se evidențiază astfel un drept istoric al statului maghiar, care trebuia să legitimeze aspirațiile națiunii maghiare la

¹Vezi datele statistice la A. Chervin, *L'Autriche et la Hongrie de demain*, Paris, 1915; R. Sieghart, *Die letzten Jahrzehnte einer Grossmacht*, Berlin 1932; *Magyarország történeti demográfiaja*, Budapest, 1963 etc.

* Ne exprimăm și pe această cale întreaga grațitudine academicianului Șerban Papacostea pentru semnarea unor surse și pentru întregul sprijin acordat în vederea alcătuirii acestei lucrări.

dominația asupra popoarelor nemaghiare și la absorbția lor treptată². Astăzi nu se mai afirmă direct acest lucru și nu se mai susține *expressis verbis* că ungurii posedau în cel mai înalt grad darul de a constitui un stat și că erau chemați prin naștere să-și asume un rol conducător, dar se consideră că recunoașterea existenței unei asuprii naționale în vechea Ungarie reprezintă un exces al perioadei comuniste, exces ce trebuie eliminat. Prin urmare, în ultima vreme, și-a făcut tot mai mult loc ideea, exprimată în scris, în limbi de circulație internațională, că Ungaria medievală a fost un loc al înțelegerii universale, un model de conviețuire a mai multor popoare sau etnii, un spațiu în care obiceiurile oricărui popor sau grup etnic erau privite ca „un drept uman inalienabil și ca o proprietate naturală“ de către autorități³. Ideea este prea mult ancorată în actualitatea contemporană a drepturilor omului, idee necunoscută evului mediu, pentru a nu trezi anumite îndoieli și a nu incita la o nouă analiză a întregii problematice.

Pe la 1536–1537, Nicolaus Olahus, în lucrarea *Hungaria*, scria: „Întreg acest regat al Ungariei cuprinde în el, în vremea aceasta a noastră, diferite națiuni — unguri, germani, boemi, slavi, croați, sași, secui, români, sârbi, cumani, iazigi, ruteni și, în sfârșit, turci —, care toate se folosesc între ele de limbi diferite, afară de cazul când unele denumiri, datorită obiceiului îndelungat și raporturilor reciproce, se vădesc a avea și o oarecare asemănare și potrivire“⁴. Despre alcătuirea etnică a Transilvaniei, locul său de naștere, umanistul este și mai precis: „În ea sunt patru națiuni de origine diferită: unguri, secui, sași, români, dintre care cel mai puțin apti pentru război sunt socotiți sașii. Ungurii și secuii se folosesc de aceeași limbă, decât că secuii au anumite cuvinte proprii neamului lor [...]. Sașii sunt, după cât se spune, niște colonii de saxoni din Germania [...]; ceea ce ar pleda pentru adevărul [acestei păreri] este asemănarea limbii celor două popoare. Se spune prin tradiție că românii sunt niște colonii ale romanilor. Dovada acestui lucru este faptul că ei au multe [cuvinte]

² Z.I. Toth, *Quelques problèmes de l'État multinational dans la Hongrie d'avant 1848*, în „Études des délégués Hongrois au X-e Congrès International des Sciences historiques“, Rome, 4–11 sept. 1955, p. 125.

³ Vezi, de ex., J. Szűcs, *The Peoples of Medieval Hungary*, în „Ethnicity and Society in Hungary“, edited by F. Glatz, Budapest, 1990, p. 20.

⁴ N. Olahus, *Hungaria et Atila sive de originibus gentis regni Hungariae...*, ediție de Fr. Kollarus, Viena, 1763, p. 90.

în comun cu vorbirea romanilor, popor din ale cărui monede se găesc foarte multe în aceste locuri; fără îndoială, acestea sunt importante mărturii ale vechimii și stăpânirii romane aici⁵. După cum se vede, Olahus privește națiunile în sens etno-lingvistic și le caracterizează ca atare. Un alt umanist, contemporan cu Olahus și numit Anton Verantius (de origine croată), nota și el despre Transilvania: „O locuiește o triplă națiune: secui, unguri și sași; aș adăuga totuși și pe români care, deși îi ajung ușor în număr pe ceilalți, nu au nici o libertate, nici o nobilime, nici un drept al lor, afară de un număr mic, locuind în districtul Hațeg, în care se crede că a fost capitala lui Decebal și care, pe vremea lui Ioan de Hunedoara, băștinaș de acolo, au dobândit noblețea, pentru că întotdeauna au luat parte neobosit la lupta împotriva turcilor. Ceilalți sunt tot oameni de rând, iobagi ai unguirilor, fără locuri ale lor, răspândiți pretutindeni, prin toată țara“ și duc „o viață nenorocită“⁶. Și Verantius consemnează în mai multe rânduri originea romană a românilor, dar el tratează națiunile în sens politic, constatând că românii nu erau recunoscuți ca națiune. În plus, el oferă și un indiciu aproximativ despre proporția dintre români, pe de o parte, și națiunile *receptae*, pe de altă parte: românii îi egalează cel puțin pe ceilalți, adică reprezintă peste 50% din populația Transilvaniei. Desigur, datele trebuie luate cu rezerva cuvenită, în sensul că ele nu se bazează pe recensăminte, ci pe aprecierile generale din epocă.

Numărul și specificul unguirilor în jurul anului 900

Dacă aceasta era situația în secolul al XVI-lea, care va fi fost structura etno-confesională a Ungariei și Transilvaniei la cumpăna mileniilor I și II, până spre 1400? Nu este ușor de dat un răspuns la această întrebare. Istoriografia maghiară, urmând linia sa tradițională, crede că a găsit răspunsuri adecvate: la venirea lor în Panonia, unguirii ar fi fost cam 400.000–500.000 și ar fi găsit acolo cam 150.000–200.000 de băștinași⁷; în prima parte a secolului XVI,

⁵ *Ibidem*, p. 61.

⁶ A. Verancsics, *Összés munkái*. vol. I, Pest, 1857, p. 143.

⁷ E. Fügedi, *Pour une analyse démographique de la Hongrie médiévale*, în „Annales“ 1969, an 24, nr. 6, p. 1300; A. Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, Budapest, 1975, p. 110.

din cei circa 4 milioane de locuitori ai Ungariei, minoritățile ar fi reprezentat în jur de 20–25%⁸. În legătură cu vechimea popoarelor și populațiilor de pe teritoriul țării, nu se admite decât că anumite grupuri izolate de slavi, avari și, eventual, de secui, toate asimilate etnic și lingvistic în scurt timp, i-au putut preceda pe unguri în teritoriul care a fost Ungaria medievală⁹. În urma unei lecturi unilaterale și trunchiate a izvoarelor scrise și în urma unor deformări ale altor mărturii, s-a susținut iarăși în ultimii ani ideea, cum s-a văzut, că Ungaria a fost un stat național, cu o proporție neînsemnată a minorităților, care trăiau în atmosfera armoniei și a concordiei desăvârșite. De aceea, o reinventariere a surselor se impune.

Aspectele numerice au fost și vor rămâne mereu controversate, mai ales pentru perioada prestatistică. Totuși, potrivit unor aprecieri, raportul numeric între sedentarii (agrari-pastorali) și nomazii ce ocupau suprafețe identice ar fi de aproximativ 10 la 1¹⁰. Proporția net favorabilă celor ce se ocupau cu munca ogoarelor provine din faptul că un teren agricol putea furniza hrană mai multor persoane decât aceeași suprafață afectată păstoritului nomad. Cum, însă, la toate populațiile sedentare, cultivarea pământului se completează cu păstoritul transhumant, iar nomadismul nu este întotdeauna pur (practicându-se temporar și o agricultură rudimentară pe suprafețe mici, mutătoare), raportul de mai sus se cuvine, pentru anumite zone și situații, modificat ușor. În ceea ce privește datele numerice absolute, referințele sunt foarte puține, iar unele dintre ele aproape inutilizabile. Spre pildă, Procopius spune că războiul contra ostrogoților ar fi costat Imperiul bizantin 10 milioane de vieți omenești, ceea ce este de domeniul fantasticului¹¹. Efectivele pecenegilor care ar fi trecut Dunărea la sud, în 1048, erau apreciate de Skylitzes la 800.000 de oameni, iar ale uzilor, în 1064, la 600.000¹², cifre care, doar reduse de cel puțin 10 ori, s-ar putea apropia de realitate. În general însă, după calcule laborioase uneori,

⁸ J. Szücs, *op. cit.*, p. 20.

⁹ *Ibidem*, p. 11–12.

¹⁰ F. Ratzel, *Politische Geographie*, ed. a 3-a, München-Berlin, 1923, p. 52; V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X–XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, p. 97.

¹¹ M.R. Reinhard, A. Arménauud, J. Dupaquier, *Histoire générale de la population mondiale*, Paris, 1968, p. 60.

¹² V. Spinei, *op. cit.*, p. 99.

corelate cu mărturii pertinente, unii istorici s-au încumetat să facă estimări numerice referitoare la populațiile migratoare. Astfel, se consideră azi rezonabil ca numărul batavilor, spre 70 d. Hr., să fie apreciat la 50.000, al alamanilor care au luptat la Strasbourg în 357 d. Hr. la 20.000, iar al luptătorilor goți la Adrianopol, în 378 d. Hr., la 10.000¹³. Vizigoții, la intrarea lor în Spania, erau probabil 70.000–80.000 de suflete, iar vandalii, când au trecut în Africa, se poate să fi fost circa 80.000, deși numărul acesta pare să aibă valoare de clișeu¹⁴. În secolul al VI-lea, hoarda avarilor nu număra mai mult de 20.000 de oameni, iar Mongolia lui Ginghis han, în secolul XIII, avea o armată de 129.000 de oameni¹⁵. Desigur, din aceste numere care apar în izvoare ca atare sau sunt deduse prin calcul, este aproape imposibil să se estimeze cuantumul populației totale a acestor seminții. Despre ungurii din secolele IX–X s-a păstrat o singură dată numerică, aparținând lui Dzaihani, din opera căruia s-au inspirat Ibn Rusta și Gardizi, care relatează că șeful ungarilor ridica la război 20.000 de luptători¹⁶. Plecând de aici, s-a considerat că era nevoie de efortul a 4–5 familii pentru întreținerea unui luptător înarmat, de unde ar rezulta vreo 100.000 de familii și o populație totală de aproape 500.000 de unguri cuceritori (dacă se admite că erau cam 5 membri de familie)¹⁷. Notăm deocamdată că numărul ni se pare mult exagerat, dacă se acceptă ca punct de plecare cei 20.000 de luptători. În nici un caz, un războinic al stepei nu avea nevoie de 4–5 familii pentru întreținere, deoarece fiecare bărbat valid era luptător. Modelul valabil pentru lumea feudală apuseană și central-europeană nu se poate aplica în condițiile stepei, unde accesoriile necesare luptei erau mult mai simple de procurat și mai puțin costisitoare. De asemenea, credem că media de aproape 5 membri de familie trebuie coborâtă mult spre 4, în condițiile ridicatei mortalități infantile, mai ales la populațiile nomade. Chiar și în prima jumătate a secolului XIV, pentru popoarele sedentare din Europa, indicele de familie este apreciat la 4,3¹⁸. Deci, să admitem că ungurii cuceritori puteau să fie

¹³ L. Musset, *Les invasions: les vagues germaniques*, Paris, 1965, p. 235.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ M. R. Reinhard ș.a., *op. cit.*, p. 84.

¹⁶ A. Bartha, *op. cit.*, p. 110.

¹⁷ *Ibidem*., E. Fügedi, *op. cit.*, p. 1300

¹⁸ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. II, Cluj-Napoca, 1979, p. 334, nota 9.

între 100.000 și 150.000, la sfârșitul secolului IX. Care era atunci numărul populațiilor premaghiare prezente în Panonia? Istoricii unguri socotesc acest număr la 150.000–200.000 de slavi și resturi avare, apreciind populația Ungariei de atunci la circa 600.000 de locuitori¹⁹. O anumită preponderență a ungarilor ar putea să fie reală pentru Câmpia Panonică propriu-zisă sau Alföld, adică pentru ceea ce reprezenta întinderea Ungariei în jur de 900, deși structura etnică a acestui teritoriu era departe de a fi omogenă, cum lasă să se înțeleagă unele studii contemporane. Croația, Slovacia, Transilvania și alte zone de margine nu intră deocamdată în discuție, deoarece acestea au ajuns mai târziu în componența statului ungar. Armata ungară a secolelor IX–X, dacă era eminentamente potrivită pentru razii (expediții de jaf), nu era deloc aptă să ocupe un teritoriu deja populat puternic cu sedentari²⁰, mai ales când relieful acestuia era colinar și muntos. De fapt, ungurii, la vremea aceea, nu au fost în nici un grad, afară de Alföld, unde erau seminomazi, un popor cuceritor sau colonizator; ei nu aveau atunci nici o organizare politică și nici o idee-forță pe care s-o propună vecinilor lor²¹. De aceea, cucerirea teritoriilor vecine și încadrarea lor în Ungaria medievală s-a făcut târziu și treptat, mai ales după anul 1000, adică după sedentarizarea, creștinarea și feudalizarea parțială a ungarilor.

Tradiția cronicică despre structura etnică a Panoniei și Transilvaniei în perioada premaghiară. Români.

În momentul când triburile ungare, alungate de pecenegi și de bulgari din stepele nord-pontice, străbăteau Carpații Păduroși, Panonia și Transilvania erau populate de comunități eterogene în ceea ce privește structura etnică²². Tradiția consemnată de Simon de Keza și de cronicile latino-maghiare din secolul XIV arată că după

¹⁹ Exemple: Gy. Györffy, I. Szabo, J. Nemeskéri, Gy.-Acsádi, Ery, Kralovánszki, E. Fügedi, A. Bartha, J. Szücs ș.a. Vezi lucrările citate mai sus ale unora din acești autori.

²⁰ L. Musset, *Les invasions: le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe–XIe siècles)*, Paris, 1965, p. 270–271.

²¹ *Ibidem*, p. 271.

²² V. Spinei, *Migrația ungarilor în spațiul carpato-dunărean și contactele lor cu românii în secolele IX–X*, în „Arheologia Moldovei”, 1990, XIII, p. 121

moartea fiilor lui Attila și destrămarea „Imperiului“ hunic, Panonia a rămas locuită de slavi (*Sclavi*), greci (*Graeci*), teutoni (*Teutonici*), messiani (*Messiani*) și români (*Ulahi*), ajunși sub dominația cneazului Moraviei, Svatopluk, și cucerțiți, în urma luptelor purtate, de către unguri²³. Făcând abstracție de unele anacronisme, inerente tuturor *gestae*-lor medievale, aceste relatări nu sunt surprinzătoare, deoarece, atât slavii moravieni, cât și grecii (bizantinii), germanii (teutonii), bulgarii (messianii) și românii (vlahii) erau prezenți în Panonia sau la marginile ei în deceniile premergătoare apariției ungarilor²⁴. Notarul anonim al regelui Bela relatează și el, pe baza unor cronici mai vechi, că la pătrunderea ungarilor în Panonia, aceasta era locuită de slavi, bulgari și români, adică păstorii romanilor (*quam terram habitarent Sclavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum*)²⁵. Sensul expresiei „românii, adică păstorii romanilor“ este explicat foarte precis de către *Gesta* lui Simon Keza. El spune că, la venirea hunilor, romanii (mai exact, locuitorii orașelor – *civitates*) s-au retras din regiune și că numai „românii, care au fost păstorii și agricultorii acestora [ai romanilor], au rămas de bună voie în Panonia“ (*Blackis, qui ipsorum – Romanorum – fuere pastore et coloni, remanentibus sponte in Pannonia*)²⁶. Se certifică prin aceasta originea romană a românilor, continuitatea lor de locuire în Panonia, precum și ocupațiile agrar-pastorale care-i caracterizau. Cronicarul arată clar că „romanii“, adică elementele suprapuse, citadine, s-au retras din Panonia (și din alte provincii) spre Italia, dar „agricultorii și păstorii romanilor“, adică vlahii (=românii) au rămas „de bună voie“ pe loc²⁷. Despre Transilvania propriu-zisă, supusă și

²³ Simon de Keza, *Gesta Hungarorum*, în „Scriptores rerum hungaricum“ (SRH), vol. I, 1937, p. 163–164; *Chronicon pictum Vindobonense*, în „G. Popa Lisseanu, Izvoarele istoriei românilor“, vol. XI, București, 1937, p. 17 și 131; *Chronicon Henrici de Mûgeln Germaniae conscriptum*, în SRH, vol. II, 1938, p. 136; *Chronicon Poseniense*, în SRH, vol. II, 1938, p. 30

²⁴ V. Spinei, *Migrația ungarilor...*, p. 122.

²⁵ Anonimus, *Gesta Hungarorum*, în SRH, I, p. 45.

²⁶ S. de Keza, *op. cit.*, p. 156–157.

²⁷ Ș. Papacostea, *Românii în secolul XIII. Între Cruciată și Imperiul Mongol*, București, 1993, p. 180. Pentru o interpretare ușor diferită a textului respectiv, decupat de astă dată din „Cronica pictată de la Viena“, interpretare datorată unui alt sens dat termenului latin *coloni*, vezi V. Ciocâltan, *Observații referitoare la românii din Cronica notarului anonim al regelui Bela*, în „Revista de istorie“, 1987, tom 40, nr. 5, p. 446–447.

ea unor expediții de jaf din partea ungarilor în jurul anului 900, Anonimus spune că era locuită de români și de slavi (*Blasii et Sclavi*), organizați într-o formațiune statală incipientă (ducat sau voievodat), condusă de ducele (voievodul) român *Gelou*²⁸.

Cum se vede, dacă în Panonia românii sunt așezați la urmă între popoarele (populațiile) găsite de unguri, în Transilvania ei apar înaintea slavilor, iar „domnia“ (*dominum*) o are un român, semn al importanței numerice a românilor în regiune. În această chestiune, cronicile latino-maghiare sunt confirmate în linii mari și de vechea cronică kieveană *Povest' vremenykh let* (începutul secolului XII), care arată că ungurii nomazi, după ce au trecut Carpații Nordici („Munții Ungurești“), la sfârșitul secolului IX, s-au ciocnit cu românii (volohii) și cu slavii, pe care i-au înfrânt (alungându-i pe români și supunându-i pe slavi)²⁹. Revenind la lista de popoare și populații dată de Nicolaus Olahus, constatăm că și secuii, conform tradiției consemnate în cronică, sunt mai vechi în Panonia, chiar dacă originea lor este încă nelămurită. Simon de Keza susține că ei ar fi rămășițe ale hunilor și că, după venirea ungarilor, ar fi dobândit o parte din țară, „însă nu în Câmpia Panoniei, ci în munții de margine“, unde „au avut aceeași soartă cu românii; de acea, amestecați cu românii, ei se folosesc de literele acestora“³⁰. Locul unde au trăit secuii împreună cu românii nu interesează prea mult în contextul de față, deoarece, atât în zona de la poalele Munților Apuseni (unde a fost o vreme granița de est a Ungariei și unde sunt consemnați o vreme secuii), cât și în regiunea Carpaților de Curbură (unde s-a mutat granița Ungariei în jur de 1200 și unde s-au stabilit, în fine, secuii), izvoarele îi pomenesc și pe români. Pentru alte aspecte etno-demografice, cronicile sunt, de asemenea, ilustrative. Tot Simon de Keza, care scrie la sfârșitul secolului XIII, mai menționează stabilirea în regatul Ungariei a unor familii de vază cu supușii lor *de terra Latina vel de Alamannia*, precum și a unor *boemi, polonezi, greci, pecenegi, armeni*, și a altor neamuri străine, venite spre a-i sluji pe suveran și pe nobilii unguri, în vremea ducelui Geza (927–997) și a unor regi următori³¹. În cronicile ulterioare –

²⁸ Anonimus, *op. cit.*, p. 65–67.

²⁹ V. Spinei, *Migrația ungarilor...*, p. 128–129.

³⁰ G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. IV, p. 36–37, 84–85.

³¹ *Ibidem*, p. 188, 192.

Chronicum Pictum Vindobonense și *Chronicon Monacense* – numărul populațiilor venite în Ungaria apare mult augmentat: „Pe deasupra, au pătruns în Ungaria, atât în vremea regelui [de fapt, ducelui – n.n.] Geza și a sfântului rege Ștefan, cât și în zilele altor regi, boemi (*Bohemi*), polonezi (*Poloni*), greci (*Greci*), spanioli (*Ispani*), ismaeliți sau sarazini (*Hismaelite seu Saraceni*), pecenegi (*Bessi*), armeni (*Armeni*), saxoni (*Saxoni*), turingieni (*Turingi*), *Misnenses* și renani (*Rhenenses*), cumani (*Cumani*), latini (*Latini*)³². În cronica păstrată la München se spune că stabilirea în Ungaria a respectivelor populații s-a făcut sub domniile lui Geza și Ștefan cel Sfânt (adică între 972–1038), în vreme ce „Cronica pictată...” susține că exodul s-a produs și în timpul altor regi, desigur de după 1038³³.

Astfel, revenind la lista lui Olahus, constatăm că, în cronicile latino-maghiare din secolele XII–XIV, românii, slavii și secuii nu sunt enumerați între populațiile venite în statul ungar, deoarece prezența acestora este atestată într-o perioadă anterioară invaziei ungarilor³⁴. Despre secui, se cuvine adăugat doar că ei s-au deplasat în secolele XII–XIII spre est și sud-est, odată cu înaintarea frontierei statului maghiar, din Crișana către zona Târnavelor și apoi în locurile unde, în linii mari, trăiesc și astăzi. În cazul românilor, este evidentă, la cumpăna mileniilor I și II, prezența lor mai puțin însemnată în Panonia, dar majoră în Transilvania, adică în nucleul provinciei romane Dacia. Alungați în mare măsură din Panonia la venirea ungarilor, după cum consemnează vechea cronică kieveană amintită, românii panonieni vor fi îngroșat numărul conaționaliilor lor care trăiau spre est (în Crișana, Banat, Maramureș, Transilvania) și spre sud (în Balcani). De altfel, o lucrare din 1308 – *Descriptio Europae Orientalis* – specifică faptul că românii, „care fuseseră odinioară păstorii romanilor” în Ungaria, alungați de maghiari, s-au refugiat în parte la sud de Dunăre, între Macedonia, Ahaia și Tesalonic³⁵. În ceea ce privește prezența masivă a românilor în partea de răsărit a

³² V. Spinei, *Migrația ungarilor...*, p. 130.

³³ *Chronicum pictum...*, p. 27, 142; *Chronicon Monacense*, în SRH, vol. II, p. 63. În cronica lui Henric de Mügelin, p. 140, compilatorul german a tradus în mod eronat pe Latini prin *Wolachen*, semn că nu era prea familiarizat cu realitățile pe care le prezenta. Cf. V. Spinei, *Migrația ungarilor...*, p. 130, nota 166.

³⁴ V. Spinei, *Migrația ungarilor...*, p. 130.

³⁵ A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ed. a II-a, București, 1993, p. 41–42.

fostului regat al Ungariei, nu există îndoială nici după 900, deoarece izvoarele narative amintite sunt confirmate de sursele documentare și de alte mărturii, unele indirecte.

Mărturiile scrise referitoare la români și importanța lor până în secolul XIV

În legătură cu valoarea statistică, generalizatoare a documentelor pentru elucidarea structurilor etno-confesionale și demografice este nevoie de multă precauție. Documentul în acele vremuri medievale era instrumentul prin care vorbeau categoriile privilegiate între ele: proprietari individuali, instituții laice și bisericesti, colectivități străine aduse și așezate, în condiții avantajoase, în țară. Masa țărănească, adică majoritatea covârșitoare a populației, nu vorbea prin documente (decât accidental), pentru simplul motiv că era obiect și nu subiect istoric; cu alte cuvinte, nu era factor politic³⁶. Pe de altă parte, actele de danie sau de confirmare a unor proprietăți, până la sfârșitul secolului XIV și începutul secolului XV, s-au limitat în Transilvania la un spațiu relativ restrâns, nedepășind zona inferioară de creștere a fagului, până la altitudinea de 600 metri. Aceste date se referă la regiunile de șes, la gurile văilor largi, la regiunea colinelor și la o parte din zona deluroasă, adică ele cuprind în sfera lor de interes circa o treime până la cel mult două treimi din totalul suprafeței Transilvaniei. Deci, documentele din acel timp sunt incapabile să dea informațiile privitoare la viața ce se desfășura pe o mare suprafață a teritoriului Transilvaniei, formată din regiunea deluroasă înaltă, din zona pădurilor și din cea a șesurilor alpine³⁷. Cum s-a ajuns la această situație? În primul rând, Transilvania a fost cucerită din punct de vedere militar treptat, cam între secolele XI–XIII, urmându-se o direcție dinspre vest și nord-vest spre sud și sud-est. Cucerirea aceasta militară a fost urmată de una instituțională, de o acțiune de implantare și de organizare a noilor instituții, acțiune care a fost și ea treptată. Zonele de deal și de munte, cele împădurite au rămas multă vreme în afara actului scris. De aceea apariția documentară a unor

³⁶ I. Moga, *Scrieri istorice (1926–1946)*, ediție de M. Dan și A. Răduțiu, Cluj, 1973, p. 20.

³⁷ *Ibidem*, p. 21–22.

sate, apariție datorată cel mai adesea unui factor exterior, nu corespunde aproape niciodată cu înființarea acestor sate. De obicei, documentul introduce o ordine juridică (situație de drept) nouă peste o realitate mai veche.

Deci, în analiza documentelor medievale referitoare la Transilvania până în veacul XIV, trebuie să se țină seama de o dublă rezervă: una de natură social politică (reflectarea cu precădere a chestiunilor ce priveau grupurile privilegiate) și alta de natură geografico-juridică (reflectarea acelor realități care au avut acces la actul scris sau care s-au lovit de această necesitate). Prin urmare, încercarea de a deduce numărul populației, ponderea unei etnii și a unei confesiuni prin analiza exclusivă a documentelor este nerelevantă și poate conduce la rezultate false. De asemenea, a susține că creșterea numărului de așezări românești reflectate documentar în secolele XIII–XIV evidențiază o pretinsă migrare a românilor spre Transilvania³⁸ este un nonsens, în condițiile rezervelor formulate mai sus și ale necorelării documentelor cu alte izvoare. Este clar că înmulțirea progresivă a numărului de așezări românești reflectate documentar s-a datorat altor factori: intrarea unor regiuni noi în sfera de interes a instituțiilor emitente de documente; intrarea unor noi categorii sociale și etno-confesionale în această sferă de interes; ocuparea treptată a unor posesiuni românești de către străini; adaptarea elitelor românești la exigențele feudalismului de model apusean; creșterea naturală a populației și întemeierea de noi așezări prin roire; prigonirea confesiunii ortodoxe etc. Problema migrării românilor din Balcani spre nord nu poate fi luată în discuție și din alt motiv: *nu există nici un fel de izvor (narativ sau documentar) care să susțină o asemenea mișcare globală de populație, începând cu secolul XIII mai ales, cum pretinde o anumită istoriografie.* Dimpotrivă, dacă este vorba despre grupuri mai mari de indivizi – deoarece treceri mărunte s-au produs în ambele sensuri peste Dunăre – izvoarele sugerează încă de timpuriu o mișcare a românilor și a altor locuitori (dar o mișcare parțială și redusă, totuși) dinspre nord spre sud și est. Aceasta este reflectată începând cu anul 900, când românii panonieni s-au retras din fața năvălitorilor, până în veacurile XVIII–XIX, vreme în care mase de români transilvani (însoțiți

³⁸ J. Sücs, *op. cit.*, p. 19.

uneori și de alte etnii), împinși de stăpânirea străină, au trecut munții spre Țara Românească și Moldova.

Este important de observat că împrejurările în care sunt pomeniți românii transilvăneni în izvoarele narative timpurii sunt aproape identice cu cele oglindite de vechile izvoare documentare. Românii apar mereu în postura de atacați, de oprimați în veacurile IX–XIII; lor li se răpește mereu câte ceva: pământuri în primul rând, dar și drepturi de altă natură; li se prigonește credința, li se pretind dări, obligații militare etc. Să luăm câteva exemple de după anul 1000. Potrivit unor documente papale din secolul XIV, cetatea Medieș și ținutul din jur (nord-vestul Transilvaniei) au fost cucerite din mâinile românilor schismatici (*de manibus Vallacorum scismaticorum*) de către un rege al Ungariei, în vremuri îndepărtate, înainte de un anumit conciliu general³⁹. S-au emis două ipoteze plauzibile în legătură cu această „dobândire“ a cetății de către cuceritorii maghiari de la români: a) luarea cetății în vremea regelui Emeric (1196–1204), înaintea conciliului din 1215; b) luarea cetății în intervalul 1074–1095, de către regii Geza I sau Ladislau cel Sfânt, cu alte cuvinte, înaintea conciliului din 1179⁴⁰. Probabil că această cucerire s-a produs între 1204 – momentul declanșării valului antiortodox – și 1214 – anul conciliului de la Lateran. Indiferent când s-ar fi petrecut evenimentul, importantă este înregistrarea în secolul XIV a unei tradiții despre vechimea românilor în această regiune nordică, precum și a faptului că românii fuseseră odinioară stăpâni ai cetății Medieș și ai ținutului înconjurător (*districtus Megyes*), înainte de luarea lor în stăpânire de către regii Ungariei⁴¹. Cu alte cuvinte, un grup de cinci documente emise de papa Grigore XI în 1377 confirmă știrile din vechile izvoare narative latino-maghiare și rusești despre prezența românilor în Panonia și Transilvania, înainte de cucerirea maghiarilor. În alte două documente din 1204 și 1205, papa Inocențiu III vorbește despre unele mănăstiri ortodoxe aflate în stare de decadență în dieceza episcopului catolic de Oradea, precum și despre un episcopat de rit grec, aflat în „țara“ fiilor cneazului Bălea (*quidam episcopatus in*

³⁹ Fr. Pall, *Românii din părțile sătmărene (ținutul Medieș) în lumina unor documente din 1377*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj“, 1969, XII, passim.

⁴⁰ *Ibidem.*, p. 25–26.

⁴¹ *Ibidem.*, p. 24.

terra filiorum Bele knese), episcopat care trebuia adus sub ascultarea bisericii romane⁴². Acest episcopat se afla probabil în zona Crișanei și a Sătmărulei, locuită de români, deoarece numai românii puteau, pe la 1200, să fie ortodocși și să aibă cnezi drept stăpâni. Episcopia subordonată probabil centrului lumii răsăritene amintește o veche tradiție a locurilor, consemnată de Anonimus și referitoare la ducele (voievodul) Menumorut al Crișanei care, în jur de 900 d. Hr., îl invoca drept „stăpân“ al său pe împăratul de la Constantinopol. Un document din 1223 menționează că, în urmă cu vreo 20 de ani, mănăstirea cisterciană de la Cârța, din Țara Oltului, era înzestrată cu un pământ smuls de la români (*Terram... exemptam de Blaccis*)⁴³. Pe la 1210, la cererea lui Andrei II, regele Ungariei, un comite de Sibiu recrutează o oaste formată din sași, români, secui și pecenegi, pe care o conduce spre sudul Dunării, pentru a da ajutor militar țarului Borilă⁴⁴. Teritoriul din care a fost recrutată această oaste este cuprins între Orăștie și Baraolt, adică este acea zonă asupra căreia avea autoritate comitele de Sibiu. Din acest teritoriu, maghiarii par să lipsească la acea dată, semn că ei nu pătrunseseră încă în număr notabil în sudul Transilvaniei, în schimb românii sunt plasați în enumerare imediat după sași și înaintea secuilor și pecenegilor, ca mărturie a importanței lor militare și numerice. De altfel, sașii, prin privilegiul dat lor la 1224, primesc în stăpânire și *pădurea românilor și pecenegilor*, pe care au dreptul s-o folosească nestingheriți, alături de mai vechii proprietari⁴⁵. Tot așa, cavalerii teutoni, colonizați temporar în sud-estul Transilvaniei, primeau în 1222 dreptul de a trece prin „țara românilor“ și prin „țara secuilor“, fără să plătească nimic⁴⁶.

În toate izvoarele secolelor IX–XIV, românii apar ca stăpâni ai unor bunuri, ca oameni ai locurilor, din Crișana și Satu Mare până în țara Bârsei și din Banat până în Maramureș. *Nu există nici un izvor care să pomenească treceri masive de români dinspre sud și est spre*

⁴² Șt. Pascu, *Contribuțiuni documentare la istoria românilor în sec. XIII–XIV*, Sibiu, 1944, p. 7–8.

⁴³ *Documente privind istoria României* (DIR), seria C. Transilvania, sec. XI–XIII, vol. I, p. 200, nr. 145.

⁴⁴ I. Moga, *Românii din Transilvania medievală*, în „Transilvania“, 1941, an. 72, nr. 3, p. 195–196.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 195.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 196.

Transilvania. Dimpotrivă, și pentru veacurile XIII și XIV, mărturiile arată clar treceri dinspre interiorul arcului carpatic spre Țara Românească și Moldova. Așa reiese din actul de la 1234, referitor la românii din episcopia Cumaniei, care atrăgeau la ei locuitori din Transilvania; la fel, în diploma cavalerilor ioaniți din 1247, se cere ca țărani (*rustici*) care ar trece din Transilvania spre Oltenia să fie întorși înapoi⁴⁷. Tradiția istorică și documentele aduc argumente pentru trecerile unor voievozi și cnezi români din Făgăraș și Maramureș, stânjenii de noua ordine introdusă de stăpânii maghiari, spre Țara Românească și Moldova. Nemaiputând menține libertatea formațiunilor lor politice din sudul Transilvaniei și din Maramureș, aceștia au trecut (în intervalul 1290–1365) la sud și est de Carpați și au impulsivat procesul de agregare statală, aflat pe cale de înfăptuire în acele locuri.

Colonizarea și includerea unor noi populații în Ungaria arpadiană (secolele XII–XIII)

BCU Cluj / Central University Library Cluj

În Ungaria arpadiană, mozaicul etnic devenise un aspect firesc al vieții cotidiene. În ciuda unor masive încălcări de drepturi și acaparări de pământuri în detrimentul populației autohtone, discriminările etnice erau rare și ne semnificative. Totuși, o anumită conștiință a diferențelor era prezentă încă de atunci. Astfel, în cronică secolului XIII își face loc clișeul care reflectă o mentalitate curentă în epocă, anume aceea că nobilimea era urmașa adevăraților unguri cuceritori, iar țărănimea provenea din popoarele cucerite, găsite de unguri la năvălirea lor⁴⁸. Desigur, faptul este adevărat în linii mari, în sensul că ungerii, puțini la număr în raport cu mărimea teritoriului cucerit sau controlat de ei în secolele IX–XIII, apăreau în ochii celorlalți drept stăpâni și se comportau ca atare, iar cucerii erau mai ales țărani.

În acord cu unele cercetări recente, în timpul lui Andrei II (1204–1235), din 26 de clanuri aristocratice maghiare (baroni și

⁴⁷ *Documenta Romaniae Historica* (DRH), D. Relații între Țările Române, vol. I, București, 1977, p. 24, 27, nr. 10.

⁴⁸ Perény, *La conscience nationale dans les chroniques hongroises du XIIIe siècle*, în vol. „Le développement de la conscience nationale en Europe Orientale“, Paris, 1969, p. 51–58.

comiți), cam două treimi erau de origine ungară, iar restul descindeau din emigranți germani (6), francezi (1), italieni (1) și spanioli (1)⁴⁹. Cu alte cuvinte, în secolul XIII, majoritatea elitei înalte din Ungaria provenea din „adevărați unguri“, iar restul, în ciuda originii străine îndepărtate (Jak, Hontpazmany, Heder ș.a. veniseră pe vremea ducelui Geza – după 977 – și sub regii Ștefan I, Coloman I, Geza II, Emeric, între 1000 și 1204), suferise și suferea un intens proces de asimilare⁵⁰. Evident că alta era situația oamenilor de rând, liberi sau dependenți, locuind în orașe sau în lumea rurală. Fiind vorba de marea masă a populației și neexistând statistici, nu se pot face estimări precise, ca în cazul celor 26 de clanuri aristocratice, dar există indicii că pentru acest segment demografic major, prin secolele XIII–XIV, proporția trebuie să fi fost inversă decât la aristocrați. Aceasta înseamnă că circa o treime din populația de rând a Ungariei de atunci era maghiară, iar restul trebuie să fi fost nemaghiară. De altfel, cum s-a văzut, cam la fel trebuie să fi stat lucrurile și la sfârșitul secolului al IX-lea, când ungurii au invadat Panonia și când ei erau estimați la circa 20.000 de luptători, ceea ce înseamnă maximum 150.000 de suflete. Restul locuitorilor Panoniei și ai zonelor vecine, atacate de unguri în vederea jafului, erau, după cum spun sursele, slavi moravieni, bulgari, sârbi, români, secui, greci, teutoni. Până la 1200, prin cuceriri sau pe cale pașnică, au mai fost incluși în statul ungar noi slavi (de ex. croații) și alți români (din Transilvania). Mari mase de străini au fost cuprinși în Ungaria prin migrație, deopotrivă dinspre vest și dinspre est. Coloniștii tipici timpurii dinspre vest, denumiți *Latini*, au fost țărani francezi din nordul Franței și valoni, iar grupurile venite dinspre est erau formate din pecenegi și uzi. Există dovada documentară a vreo sută de sate pecenege în Ungaria în secolele XI–XII⁵¹. Aceste două direcții ale imigrației timpurii se văd clar în faptul că regele Geza II, la invitația căruia sosesc primele grupuri de saxoni (numiți generic așa) în Transilvania, a trimis delegații (solii) în regiunea Saksin, din zona Volgăi, „ca să strângă musulmani și turci“ (adică pecenegi), spre a-i aduce în Ungaria

⁴⁹ E. Fügedi, *Kings, Bishops, Nobles and Bürgers*, London, 1986, cap. IV, p. 6–7.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 7–8.

⁵¹ J. Szücs, *op. cit.*, p. 13.

(1151)⁵². Înainte de invazia mongolă (1241), țara a primit noi coloniști militari și negustori, mai ales grupuri iraniene, horezmiene și alane caucaziene, care erau musulmane. Centrul principal al acestora a fost Pesta⁵³. Între ei, trebuie plasat și un grup de bașchiri, despre care Guillaume de Rubruck, prin 1253–1255, știa că locuiesc alături de români (*illac*); Rașid-od-Din spune că, după ce tătarii i-au înfrânt pe „românii negri”, au trecut Carpații și i-au cucerit pe bașchiri, pe maghiari și pe sași⁵⁴.

Spre deosebire de secolele XI–XII, când așezarea noilor veniți se făcea în comunități sătești risipite, la sfârșitul veacului XII și în secolul XIII se statornicește un nou principiu de colonizare, anume plasarea „oaspeților” în blocuri relativ compacte, pe teritorii precise. Așa s-a întâmplat cu sașii, colonizați în Transilvania de sud și dăruți cu privilegiul global în 1224. La fel s-a procedat cu cumanii care, spre deosebire de pecenegi (cei din urmă au format colonii militare dispersate), au fost fixați pe întinse arii slab populate anterior între Dunăre și Tisa și apoi chiar în unele regiuni de la est de Tisa. Rogerius apreciază numărul cumanilor stabiliți în Ungaria înainte de invazia tătară la 40.000 de oameni⁵⁵, ceea ce pare rezonabil. Favorurile acordate de regele Bela IV cumanilor au fost privite cu gelozie de nobilimea maghiară, care se vedea lipsită de noi domenii și venituri. De aceea, arătându-și public refuzul de a-l sprijini pe rege în marea confruntare cu mongolii (1241), adversarii lui Bela declarau: „să lupte regele nostru, care i-a adus pe cumani în regat” sau „să lupte regele împreună cu cei cărora le-a dăruit moșiile noastre”. Prima victimă a acestei atitudini a fost regele cuman Kuthen, căzut pradă furiei mulțimilor⁵⁶. Prin urmare, relațiile cu nemaghiarii de pe teritoriul Ungariei erau departe de a fi idilice, chiar și în secolul XIII. Cu toate acestea, și cumanii, ca și sașii, au

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ V. Ciocâltan, *Informațiile lui Guillaume de Rubruck despre români și bașchiri în lumina izvoarelor orientale*, în vol. „Românii în istoria universală”, Iași, 1987, p. 19–22. Vezi și varianta germană a acestui studiu în „Südost-Forschungen”, 1983, XLII, p. 113–122.

⁵⁵ V. Spinei, *Realități etnice...*, p. 99.

⁵⁶ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 131.

primit privilegiu globale prin diploma din 1279, ceea ce a ridicat întreg grupul la rangul unei „universitas“ sau „communitas“⁵⁷. Cel de-al treilea grup etnic, de mărime similară cu sașii din Transilvania și cumanii din Ungaria propriu-zisă (fiecare fiind în jur de 40.000 de oameni), consolidat după invazia mongolă, au fost saxonii din Spis (Zips), azi în Slovacia. Și ei au primit privilegiu generale (comunale) în 1271⁵⁸. Un alt grup distinct au fost germanii urbani, al căror aflux în orașele pe cale de formare și în zonele miniere a continuat constant, începând cu secolul XIII. Astfel, majoritatea covârșitoare a locuitorilor celor cam 150 de orașe, existente pe la jumătatea secolului al XIV-lea în Ungaria, era formată din germani, organizați în comunități închise și autonome; era cazul orașelor Buda, Esztergom, Székesfehérvár, Vác, Viségrad, Sopron, Bratislava, Cluj etc., pentru a nu cita decât exemplele cele mai notabile⁵⁹.

În Ungaria acelei vremi, mai exista și o comunitate destul de numeroasă de evrei, din moment ce, la 1251, regele Bela IV recunoștea acestora un anumit cadru de existență în țară și stabilea ferm raporturile lor cu creștinii⁶⁰. Faptul era de conjunctură și se petrecea pe fondul slăbirii prozelitismului catolic ca urmare a invaziei și presiunii mongole în zonă.

După stingerea dinastiei arpadiene (1301), sub Angevini, nu se mai remarcă, în general, colonizări importante în Ungaria medievală⁶¹. Totuși, peste vechii slavi din nord (mai ales din Slovacia) mai vin grupuri mici de moravieni și polonezi; peste slavii din părțile sudice (în oarecare măsură asimilați), cu precădere în Backa și Srijem (Sirmium), vin noi sârbi⁶², iar printre românii și

⁵⁷ DIR, C. Transilvania, veac XIII, vol. II, București, 1952, p. 217-221, nr. 236.

⁵⁸ J. Szücs, *op. cit.*, p. 16.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 17. Vezi și Gy. Györfly, *A Case Study of Historical Geography: Hungary in the Arpadian Age*, în vol. „Settlement and Society in Hungary“, ed. by F. Glatz, Budapest, 1990, p. 4.

⁶⁰ DIR, C. Transilvania..., p. 1-4, nr. 2.

⁶¹ E. Fügedi, *Pour une analyse...*, p. 1305.

⁶² Vezi cărțile lui Dusan J. Popovic, referitoare la sârbi din provinciile Srem, Backa și Banat, cărți prezentate în „Bulletin de l'Academie serbe de sciences“, 1956, tom VII, nouvelle série, Section des sciences sociales, nr. 4, p. 37-41.

„oaspeții“ din Maramureș, Ung, Bereg, Ugocsa încep infiltrații rutene.

Imaginea generală a structurii etnice a Ungariei în secolele IX–XIV

Prin urmare, în secolele IX–XIV, pe teritoriul invadat de maghiari și apoi (după 1000) în regatul Ungariei, exista un adevărat mozaic etnic. Lăsându-i la o parte pe maghiari, popoarele și populațiile prezente în acest interval în Ungaria de dinainte și de după creștinare au ajuns în situația de supuse ale ducilor și regilor ungari pe cel puțin patru căi: 1) au fost găsite de maghiari la venirea lor în Panonia și supuse imediat sau alungate parțial spre zone periferice sau chiar extrapanoniene: slăvi de diferite feluri, inclusiv bulgari pe cale de slavizare sau slavizați, români (urmași ai romanilor), resturi germanice (inclusiv gepizi), grupuri de avari, cazari (veniți, poate, concomitent cu ungurii); dacă secuii au o origine huno-avară, atunci și ei trebuie plasați în această categorie; 2) au fost cucerite prin campaniile maghiare din secolele X–XIV: slovacii, românii din Transilvania, Crișana, Banat, Maramureș, sârbii din părțile sudice, noi bulgari etc.; 3) au venit prin migrare și colonizare, având, în principal, rosturi militare și economice: grupuri etnice distincte din vest („latini“, germani, flandrensi, saxoni etc.) și din est (iranieni, horezmieni, slăvi caucazieni sau iazigi – adică sarmați – bașchiri, pecenegi, uzi, cumani, evrei etc.); 4) au ajuns în Ungaria prin alianțe matrimoniale, uniuni dinastice, prin încheierea unor convenții, prin îmbinarea diplomației cu forța militară: croații, slavii (sârbo-croații) din Bosnia, italienii din Dalmația ș.a. De exemplu, *pacta conventa* din 1102 stipulau trecerea Croației și Dalmației în patrimoniul regilor Ungariei, cu respectarea autonomiei acestor țări⁶³. În 1120, Bosnia urmează exemplul Croației (căreia îi aparținuse anterior) și se unește „liber“ cu Ungaria (regii ungari se împodobesc și cu titlul de *rex Ramae* – după numele unui râu bosniac), fără ca stăpânirea ungară aici să rămână continuă sau lipsită de amenințări interne și externe⁶⁴.

⁶³ S. Guldescu, *History of Medieval Croatia*, Haga, 1964, p. 175 și urm.

⁶⁴ Fr. Dvornic, *Les Slaves. Histoire et civilisation. De l'Antiquité aux debuts de l'époque contemporaine*, Paris, 1970, p. 252, 420–430.

Situația confesională a Ungariei până la începutul secolului al XIV-lea

Sub aspect religios, până în preajma anului 1000, ungurii înșiși au fost păgâni, așa cum erau și câteva din populațiile preexistente în Câmpia Panonică. Românii și slavii erau creștini, ca și coloniștii veniți din Occident. Coloniștii orientali erau într-o anumită măsură islamici, iar evreii, evident, erau mozaici. După secolul XI, se accentuează diferența dintre biserica creștină răsăriteană și cea apuseană, astfel că unii supuși ai regilor Ungariei ajung catolici, iar alții ortodocși. Prin urmare, și tabloul confesional al țării este la fel de complicat ca și cel etnic. Este însă mai presus de orice îndoială că, începând cu secolul XI, după marea revoltă păgână din 1046 (în vremea căreia trei episcopi și numeroși preoți au fost omorâți și multe biserici distruse)⁶⁵, în ciuda altor încercări de apostazie, creștinismul ajunge de departe predominant în Ungaria. Alături de creștinism, se cuvin menționate și cultele musulman și mozaic, care și-au avut importanța lor, precum și alte credințe, numite „păgâne“, prelungite până târziu în evul mediu (secolul XIV). Nu trebuie neglijată nici chestiunea ereziilor, care transpare în izvoare de timpuriu și preocupă în mare măsură oficialitatea politico-religioasă catolică. Pe de altă parte, după orientarea fermă a Ungariei spre Roma și după renunțarea la unele alianțe (chiar și matrimoniale) cu Bizanțul, catolicismul ajunge *de facto* credința „oficială“ a regatului. De aceea, din secolul XIII începând, confruntarea dintre catolici și ortodocși sau dintre „creștini“ și „schismatici“, cum sunt numite cele două grupuri în izvoarele de redacție latino-maghiară și occidentală, este fundamentală în regatul Ungariei.

În ceea ce privește pecenegii, uzii și cumanii, unii cronicari apreciază că ei nu aveau nici o religie, iar alții îi consideră drept păgâni. De fapt, sunt indicii clare că la ei erau răspândite anumite forme ale cultelor șamaniste, caracterizate printr-un panteon complex de spirite (duhuri). La începutul mileniului II, o parte dintre turanici s-a islamizat (Al-Bakri spune că majoritatea pecenegilor erau musulmani), o altă parte a păstrat vechile culte, iar o alta, în urma eforturilor Bizanțului, Rusiei, Ungariei, precum și a traiului

⁶⁵ Gy. Györfy, *La Christianisation de la Hongrie*, în „Harvard Ukrainian Studies“, 1988–1989, vol. XII–XIII, p. 73.

printre români, slavi, unguri etc., s-a creștinat⁶⁶. Creștinarea celor mai mulți dintre ei nu a fost însă nici profundă, nici imediată și nici durabilă. Mărturiile spun că arhiepiscopul de Strigoniu a răspuns solicitării din 1227 a cumanilor de a fi creștinați și le-a creat (cu aprobarea papei și a puterii politice ungare) o episcopie proprie, ce cuprindea colțul sud-estic al Transilvaniei și un teritoriu din afara arcului carpatic (zona de curbură), până la Siret⁶⁷. Entuziasmul primelor succese s-a diminuat repede, datorită modului de viață nomad și obiceiurilor cumane, incompatibile cu Europa creștină, datorită insuficienței pregătiri a corpului dominicanilor de a acționa în chip misionar printre populațiile stepei și datorită concurenței islamismului, născut el însuși în mijlocul unor comunități nesedentare. Oricum, printr-o bulă papală de la 14 noiembrie 1234 reiese că populația majoritară din episcopia zisă a Cumaniei erau românii (*Walati*), care aveau proprii lor episcopi ortodocși și sub a căror influență treceau la ortodoxie unguri, germani și alți locuitori din regatul Ungariei⁶⁸. În aceste circumstanțe, episcopia Cumaniei pare să fi fost creată mai ales pentru convertirea la catolicism a românilor „schismatici” și deși rezultatele erau, cum s-a văzut, contrare scopului urmărit. În ceea ce-i privește pe cumani, nici ei nu s-au dovedit prea receptivi ori statornici în acceptarea credinței catolice. În 1264, papa Urban IV cerea arhiepiscopilor de Strigoniu și de Caloccea să-i îndemne pe cumanii din Ungaria să respecte religia catolică sau, dacă nu, să-i alunge din țară⁶⁹. În 1279, Ladislau IV, regele Ungariei (el însuși de origine cumană), porunca cumanilor să devină sedentari pe moșiile avute de la regele Bela IV între Dunăre și Tisa (ori în vecinătate, la est de Tisa), să părăsească corturile și casele lor de păslă, să locuiască în sate după obiceiul creștin, cu clădiri și case statornice, să-și radă bărbile, să-și scurteze părul și să-și schimbe portul⁷⁰. Deci la sfârșitul secolului XIII, cumanii din Ungaria trăiau după rânduielei păgâne. De altfel, porunca de la 1279 era superfluă, întrucât, în mai multe rânduri (ca de ex. în 1287), regele însuși era muștrat de papă și de prelații Ungariei că s-a

⁶⁶ V. Spinei, *Realități etnice...*, p. 143-144.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 85-86.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 97; *DRH*, D. Relații între Țările Române..., p. 20-21, nr. 9.

⁶⁹ *DIR*, C. Transilvania, veac XIII, vol. II, p. 67-69, nr. 63.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 217-221, nr. 236.

lepădat de creștinism și că „s-a unit cu tătarii, saraceni, nogaii și alți păgâni”⁷¹. Puternica reacție păgână din Ungaria la sfârșitul secolului XIII nu poate fi socotită un simplu incident, deoarece suveranul apostat a avut un anumit suport de masă în acțiunile sale. Există mărturii, cum se va vedea, că nici spre finalul veacului XIV chestiunea cumanilor din Ungaria nu era lămurită din punct de vedere creștin.

Este cert că grupurile iraniene, horezmiene, alane, caucaziene („iazige”) și bașchire erau musulmane, fiind denumite, de aceea, în maghiara veche *böszörmény*⁷². Presiuni de creștinare a lor se fac de timpuriu, încă sub regii Ladislau I (1077–1095) și Coloman (1095–1116), dar rezultatul e nesemnificativ, deoarece la 1220 aceste populații erau încă musulmane. Un membru al lor (horezmian sau bașchir⁷³), aflat în 1220 la Alep, unde se perfecționa în cunoașterea doctrinei islamice, arăta că țara sa se afla în regatul unui neam franceș (=catolic), numit Hunkar (=Hungaria), că el și ai săi erau musulmani în slujba regelui ungarilor și că vorbeau francește (=ungurește)⁷⁴.

Cei mai numeroși creștini necatolici din regatul Ungariei erau, evident, ortodocșii români și slavi (sârbi, bulgari, ruteni), trăitori pe întinse teritorii din sudul și estul regatului. Credința răsăriteană nu a fost de la început prigonită în Ungaria. Numai în Ungaria propriu-zisă, în Banat, Crișana și Sătmar, în Croația sau Voivodina, canonicul Aloisie Tăutu a numărat pentru secolele XI–XIV peste 30 de mănăstiri ortodoxe⁷⁵, ce se adăugau altor câteva zeci atestate în Transilvania aceleiași perioade. Este evident că în primele sale două secole de existență regatul ungar recunoscuse, acceptase și chiar promovase pluralismul „limbilor” și al credințelor. O mare schimbare se va produce după 1204 (cruciada a IV-a), „anul uneia din cele mai adânci cezuri din istoria politică și spirituală a Europei”⁷⁶. Prezența „latinilor” la Constantinopol a radicalizat

⁷¹ *Ibidem*, p. 282–284, nr. 323.

⁷² J. Szücs, *op. cit.*, p. 13.

⁷³ *Ibidem*, p. 14; V. Ciocâltan, *op. cit.*, p. 22.

⁷⁴ V. Ciocâltan, *op. cit.*, p. 22.

⁷⁵ A. Tăutu, *Opere*, vol. I, în „Bună vestire”, 1975, an. XIV, nr. 1, p. 148–160.

⁷⁶ Ș. Papacostea, *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, p. 89, *idem*, *Românii în secolul al XIII-lea...*, p. 11–18.

politica papalității față de creștinătatea orientală. Problema unirii celor două biserici este înțeleasă de-acum înainte tot mai mult ca o subordonare necondiționată – nu numai ierarhică și dogmatică, dar și sub raportul unificării ritualului – a bisericii răsăritene față de cea apuseană⁷⁷. Această nouă politică, ce va cunoaște maximum de virulență în secolul XIV, avea să se răsfrângă puternic și în regatul ungar. Astfel, episcopia zisă a Cumaniei avea rolul de a-i atrage la catolicism pe românii „schismatici“, care la 1234 ascultau de episcopii lor „falși“ (adică ortodocși), cum s-a văzut. Un conciliu de la Buda din 1279 hotăra ca preoții „schismatici“ să nu mai poată ține „cult dumnezeiesc“, nici să construiască biserici sau alte lăcașuri sfinte de piatră sau de zid, iar credincioșii să nu poată participa la astfel de servicii divine și să nu mai intre în astfel de capele⁷⁸. În același an, papa Nicolae IV obligă prin jurământ pe regele Ladislau Cumanul (așa cum jurase la 1235 și regele Bela IV) să-i prindă pe „eretici“ și să-i alunge din Ungaria⁷⁹. În aceste cazuri, prin „eretici“ se înțeleg mai ales ortodocșii. După cruciada a IV-a, „schismaticii“ sunt tot mai adesea asimilați cu „ereticii“, iar bunurile lor sunt confiscate sau „date în pradă“, cu toate consecințele ce decurg de aici⁸⁰.

Pentru a contracara influența politică venită atât dinspre catolicism cât și dinspre ortodoxie și, deci, pentru a da țării sale independența dorită, Kulin, banul Bosniei (1168–1204), adoptă doctrina (erezia) bogomilă și încearcă s-o ridice la rangul de religie de stat. În urma intervenției energice a papei Inocențiu III pe lângă regele Emeric al Ungariei, Kulin este obligat să retracteze și să permită la nivel sinodal condamnarea bogomilismului. Dar credința prinsese rădăcini. Ea va conferi identitate și individualitate locuitorilor și sub banul Ninoslav (1232–1250), când avea să cuprindă aproape întregul popor. Două „cruciade“ maghiare au fost necesare pentru ca Bela IV să readucă Bosnia și Hum (Herțegovina)

⁷⁷ Idem, *Geneza statului...*, p. 89.

⁷⁸ Șt. Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII–XX*, ed. a II-a, București, 1977, p. 15. Pentru întreaga chestiune vezi și Șt. Lușă, *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria până la 1556*, Cernăuți, 1929.

⁷⁹ Ș. Meteș, *op. cit.*, p. 15.

⁸⁰ Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea...*, p. 54.

sub autoritatea ungară, dar bogomilismul n-a putut fi extirpat⁸¹. Cum se vede, și sub regii Arpadieni, mai ales după „cruciada“ a IV-a, măsurile de întărire a catolicismului în Ungaria și în țările cucerite și anexate au mers mână în mână cu oprirea altor credințe, mai ales a ortodoxiei.

Prozelitismul catolic în Ungaria în secolul al XIV-lea. Politica dusă de Ludovic I și rezultatele sale

Încercarea (reluată recent) de acreditare a ideii că spiritul de toleranță a predominat în Ungaria în întreaga perioadă medievală se bazează pe o lectură unilaterală a izvoarelor și pe dorința de a evidenția superioritatea și generozitatea statului maghiar. Impresia generală care se impune iarăși în memoria colectivă actuală (ca pe vremea de glorie a romantismului istoriografic), impresie datorată unor produse recente ale scrisului istoric, este că limba, obiceiurile și credințele tuturor popoarelor și populațiilor din Ungaria au fost deplin respectate. Principiul, enunțat ca formulă de cancelarie, după care „slava regilor și a principilor derivă înainte de toate din mulțimea popoarelor lor“, este socotit de unii și ca suficientă garanție pentru respectarea libertăților acestor popoare⁸². Desigur, sub primii Arpadieni, până la 1204, aceste libertăți au fost în general respectate. Numai că pentru regii Angevini din secolul al XIV-lea, cu precădere pentru Ludovic I (1342–1382), o asemenea idee nu se poate susține. Este cunoscut faptul că acest rege a dus o politică ferventă de uniformizare a tuturor structurilor atât de variate ale regatului. Nici realitățile etno-confesionale nu au fost exceptate de la acest proces. Regele, ajutat de papalitate și de ordinele călugărești apusene, a fost un campion intransigent al catolicismului, pe care s-a străduit să-l promoveze în interiorul Ungariei și în vecinătate. Antonio Bonfini, în lucrarea sa istorică despre Ungaria, redactată în secolul XV, aduce în acest sens un elogiu marelui suveran: „Cât a fost de credincios și de recunoscător Domnului, se poate înțelege din ceea ce se va arăta mai jos. Mai întâi, ca să înfrângă îndărătnicia evreilor celor cu îndrăzneală neobosită și apoi ca să-i atragă pe

⁸¹ Fr. Dvornic, *op. cit.*, p. 420.

⁸² J. Szűcs, *op. cit.*, p. 16.

aceștia, le-a săgăduit că vor trece drept unguri, că le va da scutire veșnică de sarcini publice; numai că, nici prin îndemnrile (chemările) sale, nici prin cele ale sfinților părinți, nu a putut să-i îndrume pe calea dreptei credințe și, printr-un decret public, i-a alungat din Ungaria, le-a dat voie să-și scoată afară fără pagubă bunurile și averile; ei, alungați astfel, s-au revărsat în Austria și Boemia. Cu toate că ordinul călugărilor Sfântului Principe Pavel a venit în Ungaria și trupul acestuia, transportat de la Veneția, a fost mutat în biserica lui Laurențiu, care se ridică pe a treia stâncă a celui mai apropiat munte (deal) de Buda, de fapt Carol, tatăl [regelui Ludovic], a susținut cel dintâi ordinele călugărești, care luară în stăpânire sfântul lăcaș al lui Laurențiu, cel al Sfintei Cruci, al Sfântului Spirit și al Sfântului Ladislau; iar Ludovic i-a închinat la Nozthre o preainaltă mănăstire și alta a construit-o în Leveldo pentru cartusieni și le-a dăruit-o în chip măreț. De asemenea, a ridicat Marii Maici două capele construite cu cheltuială regească și le-a împodobit cu odoare extraordinare, una în Aquisgrano, cealaltă în Cellis. Și prin exemplul său, i-a îndemnat pe mulți dintre fruntași, aristocrați și nobili spre aceste îndatoriri ale credinței dumnezeiești; care, pentru a nu se arăta nedemni de generozitatea regească, au închinat prin sine și de către ei înșiși lăcașuri de cult și odoare. *Din care pricini, după părerea tuturor, credința în Ungaria a fost atât de mult lărgită și până într-atâta sporită, încât mai mult de a treia parte a regatului era pătrunsă de obiceiul cel sfânt.*

Pe cumanii corupți, cei cu cruzime tătară și cu obiceiuri [stricate], s-a străduit să-i îndrume cu foarte mare râvnă spre adevărata credință și, nefiind întru nimic înșelat în speranța lui, pe cei reveniți, prin sfinți predicatori trimiși acolo și prin sfătuitori religioși, atât cât a fost în puterea lui, i-a întărit cu cea mai mare grijă. I-a întors la dreapta credință pe patarenii (=ereticii) din Bosnia, care, încurcați în felurite greșeli, se adânciseră în necredința cea pierdută [...]. Ba mai mult, chiar și în Slavonia, de pildă, în acea regiune pe care o numesc acum Lipna, de când a aflat că sunt [acolo] multe păreri strâmbe (idei stricate) [...] i-a readus pe aceia la adevărata înțelepciune (la dreapta judecată), dar în realitate se spune că ei au recăzut în greșeala de odinioară⁸³.

⁸³ Antonius Bonfinius, *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*, ediție de I. Sambucus, Basel, 1568, p. 377; vezi și ediția apărută la Köln, 1690, p. 250, coloana dreaptă, C, D și E.

Textul este, întâi de toate, o mărturie pentru prozelitismul catolic al regelui Ludovic I, pentru zelul său neobosit în vederea întăririi și răspândirii credinței. Înainte de a comenta cuprinsul acestui fragment, se cuvine să trecem în revistă și alte mărturii despre politica religioasă a acestui suveran. Religia și instituția sa fundamentală – biserica catolică – erau socotite în epocă drept mijloace esențiale pentru uniformizarea structurilor atât de diverse și de artificial reunite ale Ungariei, dar și pentru acapararea de noi teritorii sub pretextul răspândirii credinței. Ecourile documentare sunt edificatoare în acest sens și ele confirmă aprecierile lui Bonfini. Încă din 1345, în primii ani de domnie a lui Ludovic I, papa Clement VI îl informează pe rege că o mulțime de români din Transilvania, Țara Românească și Sirmium (Srjem), lepădând „sămânța schismei“, a trecut la catolicism și că, urmărind extinderea acestei convertiri, înaltul pontif emisese o serie de scrisori către regele Ungariei, către Elisabeta, regina-mamă, către episcopul de Oradea, către unii români, nobili și oameni de rând (între care Alexandru al lui Basarab, Nicolae de Remetea, Ladislau, voievod de Bivinis, Stanislau de Syprach, Aprozye, voievod de Zopus, Nicolae, voievod de Auginas), precum și către „frații din ordinul minoriților“, așezați în acele părți îndepărtate din estul regatului; papa mai știa că scrisorile către „nobilii români“ fuseseră oprite de Ludovic I și-l îndemna pe acesta să le lase, prin solii franciscani, să-și urmeze cursul, adică să ajungă la destinatari⁸⁴. În document, de o importanță deosebită este faptul că românii sunt denumiți *Olachi Romani*, adică prin dublul lor nume, pe de o parte cel pe care li-l dădeau străinii (*Olachi*), iar pe de alta, cel pe care și-l dădeau ei înșiși (*Romani*). Ambele demonstrează originea lor romană străveche. Din acest act reies și cele trei forțe aliate care au militat pentru extinderea catolicismului în centrul și sud-estul Europei: papalitatea, regalitatea ungară și ordinele călugărești, fapt marcat, de altfel, și de către Anton Bonfini. Oprirea scrisorilor destinate nobililor români arată clar pretenția regelui de a media el însuși între papă și români, de a nu permite o legătură directă între acești doi factori, cu scopul avantajării Ungariei.

Din două documente emise la 11 iulie 1351 la Avignon, reiese că regele Ludovic I a cerut, iar papa Clement VI a aprobat dreptul

⁸⁴ DRH, D. Relații între Țările Române, p. 60-61, nr. 32.

suveranului de a întemeia biserici pentru mulțimea de „schismatici, filistenii (=eretici), cumani, tătari, păgâni și necredincioși“ din interiorul și din preajma regatului Ungariei, oameni care, scutiți de dijma eclesiastică, urmau să primească botezul catolic⁸⁵. Peste un an, același papă îl laudă pe vajnicul rege pentru felul hotărât în care lupta „contra schismaticilor și a altor necredincioși“⁸⁶. S-a păstrat și o poruncă a papei Clement VI din 1352 către episcopii de Zagreb, de Oradea și de Cenad în vederea strângerii dijmei eclesiastice, datorite regelui Ludovic cu scopul susținerii luptei contra tătarilor, schismaticilor și necredincioșilor din Ungaria și de la hotarele sale⁸⁷. Se vede că regele se plânsese că nu primise dijma din aceste dieceze, deși aici apare o contradicție între pretenția de a colecta rapid cât mai multe dijme și scutirea de plata acestora a noilor convertiți; or Banatul, Crișana (unde funcționau două din diecezele pomenite), ca și alte întinse regiuni erau locuite de o numeroasă populație ortodoxă (în cazul de față, preponderent românească), de aceea venitul din dijmele catolice era mic și chiar dijmele erau greu de colectat. Mai firesc era ca în aceste zone, unde exista speranța unor noi convertiri, să nu se forțeze nota în ceea ce privește dijmele. Încercările de „creștinare“ continuă și sub pontificatul lui Inocențiu VI, de la care regele Ludovic obține permisiunea (la 31 octombrie 1353) ca fratele Nicolae, din ordinul eremiților Sf. Augustin, din dieceza Oradea să-l ajute pe episcopul de Nitra (azi în Slovacia) în acțiunea de convertire a păgânilor, ereticilor și schismaticilor din regatul Ungariei⁸⁸. Despre dimensiunile „ereziei“ în Bosnia vorbesc două acte din 30 mai și 28 octombrie 1364, care amintesc de „o nenumărată mulțime de eretici și patareni“ și despre încercarea de stărpire a acestor „rătăcirii“ prin campanii militare conduse de rege, de arhiepiscopul de Strigoniu (care era și mare cancelar), de palatin, împreună cu ceilalți prelați, baroni și fruntași ai regatului; ca și pe vremea lui Carol Robert, tatăl lui Ludovic (care în 1330 suferise o grea înfrângere din partea românilor din Țara Românească), și acum, în luptele din Bosnia se pierduse pecetea regatului⁸⁹. Aceste acțiuni de

⁸⁵ DRH, C. Transilvania, vol. X, București, 1977, p. 40–42, nr. 45, 46.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 141, nr. 136.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 145, nr. 138.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 237, nr. 224.

⁸⁹ *Ibidem*, vol. XI, București, 1981, p. 267–268, nr. 275; p. 359–360, nr. 348.

luptă armată, cu scop de supunere a unor popoare sau de cucerire, erau numite și acum „cruciade“, numai că inamicii regelui și ai papei erau tot creștini. Încă din 1356, papa Inocențiu VI întărea o bulă mai veche adresată priorului ordinului dominicanilor din Ungaria, prin care acesta era însărcinat să predice „cruciada“ împotriva tuturor locuitorilor din Transilvania, Bosnia și Slavonia care erau eretici (*contra omnes Transilvanos, Bosnenses et Sclavonie qui heretici fuerint*)⁹⁰. Este evident că sub numele de eretici se înțeleg aici și ortodocșii. În ochii papei, Transilvania, Bosnia și Slavonia apăreau ca provincii „eretice“, semn al covârșitoarelor majorități nemaghiare de acolo.

Inițiativele de luptă pașnică sau armată, în numele bisericii catolice, aparțineau deopotrivă regelui Ludovic, papilor și conducătorilor ordinelor călugărești. Astfel, dintr-un act din 11 august 1356 reiese că Ludovic I îl rugase pe papă să-i dea încuviințarea de a lupta contra ereticilor și schismaticilor din Serbia și din alte ținuturi vecine; papa îi dă această încuviințare, cu condiția ca regele să lupte pentru izgonirea necredincioșilor și schismaticilor din interiorul regatului Ungariei și pentru răspândirea credinței catolice⁹¹. La 18 august 1356, papa este și mai precis, îndemnându-l pe rege să-i alunge pe ereticii din Bosnia și din alte regiuni ale regatului⁹². Se desprinde iarăși aici o deosebire de strategie între modul de concepere a luptei pentru lărgirea și întărirea credinței de către papă și de către rege. Se pune întrebarea dacă sumele dăruite regelui din dijmele bisericesti ale Ungariei (alături de alte mijloace oferite de papalitate) trebuiau folosite prioritar în vederea cuceririi de noi teritorii (fie ele și ortodoxe sau păgâne) pentru regat sau se cuveneau folosite pentru consolidarea credinței în interiorul Ungariei. Evident că Ludovic I tindea să urmeze cu deosebire prima cale, care-i mărea țara și veniturile (indiferent de confesiunea noilor cuceriri), pe când papalitatea urmărea sporirea numărului de catolici și vedea cu îngrijorare că, deși Ungaria se mărise mereu în numele credinței romane, catolicismul era încă slab în raport cu celelalte confesiuni (ori erezii) creștine sau păgâne. De aici rezultă insistențele papei ca regele să lupte mai întâi contra „schismaticilor

⁹⁰ *Ibidem*, p. 13, nr. 9.

⁹¹ *Ibidem*, p. 32, nr. 32.

⁹² *Ibidem*, p. 165, nr. 172.

și necredincioșilor“ din interiorul Ungariei (Bosnia, Transilvania, Slavonia etc). Evident, nici luptele din exterior nu erau de neglijat, deoarece cucerirea de noi teritorii pentru un regat catolic asigura terenul propice de acțiune al bisericii și al ordinelor călugărești. De aceea, la 11 august 1357, papa aprecia și aceste eforturi externe ale regelui Ludovic (alungarea tătarilor, luptele cu rutenii, lituanienii, cu ereticii și schismaticii din Serbia și chiar cu dușmanii din Italia ai bisericii, mai precis cu inamicii creștini ai papei, care rezida de o vreme la Avignon), cedându-i iarăși veniturile dijmelor bisericesti din Ungaria pe trei ani⁹³.

În a doua parte a domniei lui Ludovic I, mai exact după 1360, intransigența confesională și politică a catolicismului față de lumea răsăriteană devine și mai pronunțată. Se poate remarca și reconstitui în Ungaria și teritoriile dependente de ea în această vreme un masiv efort de realizare a „unității de credință“, firește catolică⁹⁴. Punctul culminant al încercării de a impune catolicismul în regiunile din nordul Peninsulei Balcanice (și de la nord de Dunăre) a fost atins după cucerirea Vidinului de către oștile ungare în 1365; ordinul franciscan are acum cel mai important rol în strădania de a smulge masa populației din părțile sudice și estice ale regatului de la credința sa și de a o subordona catolicismului⁹⁵.

Vicariatul Bosniei era o subdiviziune teritorială a ordinului franciscan și cuprindea vaste zone cu populație creștină necatolică, zone cucerite sau aflate în sfera de influență a Ungariei: Bosnia (provincie tradițional „eretică“), Ozora, Macva, părți din țaratul bulgar de la Vidin, Banatul, Hațegul, Țara Românească⁹⁶. De curând, cu o pătrunzătoare finețe și erudiție, s-a studiat rolul ordinului franciscan și, cu precădere, al vicarului Bosniei, Bartolomeu de Alverna, legat de Papalitate și de regatul Ungariei, în acțiunea de convertire a locuitorilor Bosniei, a sârbilor, românii și bulgarilor⁹⁷. Scrisorile lui Bartolomeu de Alverna aduc în atenție ceea ce, din punct de vedere catolic, sunt socotite a fi „erorile“ comise de sârbi, români și bulgari: refuzul lui *filioque*, ritualul

⁹³ *Ibidem*, p. 165, nr. 172.

⁹⁴ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 205.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 209.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 205–221.

botezului, săvârșirea cuminecăturii, folosirea pâinii dospite și, mai ales, contestarea primatului papei și a caracterului universal al bisericii romane. O soluție care se impunea, după opinia vicarului, ar fi fost efortul de a subordona sau de a elimina clerul ortodox din teritoriile cuprinse în vicariatul Bosniei, mai ales că, la fel ca-n secolul XIII (1234), și acum foarte mulți catolici care trăiau în acest mediu îmbrățișau credința și ritul localnicilor și le urmau soarta. Prin această eliminare, s-ar aduce în loc clerici catolici, s-ar realiza convertirea localnicilor și s-ar recâștiga catoliciei căzuți în „schismă”. Măsurile preconizate de ordinul franciscan nu erau noi. Prigoana împotriva clerului ortodox începuse cu mult înainte. Chiar regele Ludovic I porunca (la 20 iulie 1366) nobililor și celorlalți stăpâni de pământ, cetățitorilor și orașelor regale pe terenurile cărora se aflau preoți „schismatici” să-i înfățișeze, împreună cu familiilor lor, înaintea comiților, pentru a se aplica față de ei măsurile ce urmau să sosească (porunca s-a păstrat într-o copie destinată comitatelor Cuvin și Caraș din Banat)⁹⁸. Această măsură este în legătură cu planul de realizare a unirii religioase a ortodocșilor, în urma jurământului de adeziune la biserica română rostit de împăratul bizantin Ioan V la Buda, dar rămas fără urmări practice⁹⁹. Pentru stărpirea totală a „schismei”, chiar prin „săbie și război”, Bartolomeu de Alverna solicita cu vigoare implicarea în acțiune a „brațului temporal”. Principii laici și feudalii trebuiau să acționeze pentru anihilarea clerului local ortodox „îndărătnic” și pentru convertirea oamenilor de rând. Cam prin 1379 sau 1380, vicarul aprecia convertirea ca și o condiție a trăiniciei regatului ungar: „Mai există și un avantaj lumesc [al convertirii], anume trăinicia mai mare a regatului la aceste hotare și mai marea credință a acestui neam față de rege și domnii săi, căci niciodată nu vor putea fi credincioși domnilor lor cei care sunt necredincioși... prin credința străină pe care o împărtășesc.”¹⁰⁰. Cu alte cuvinte, catolicizarea românilor, sârbilor și bulgarilor ar spori coeziunea lumii feudale, bazate pe fidelitatea supușilor față de stăpâni. De stăpâni de pământ români din

⁹⁸ Idem, *Țările Române în lumea europeană a veacului XIV*, în „Magazin istoric”, 1980, an. XIV, nr. 4, p. 55.

⁹⁹ Maria Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV*, București, 1981, p. 255, nota 22.

¹⁰⁰ Ș. Papacostea, *Țările Române...*, p. 54.

Transilvania – cnezi, voievozi – avusese grijă tot regele Ludovic în 1366, când condiționase stăpânirea asupra pământului și calitatea de nobil de apartenența la religia catolică. Tot atunci, după ce Țara Românească și Moldova își afirmaseră independența față de Ungaria, cu ajutorul unor conducători plecați din teritorii supuse coroanei angevine (Făgăraș, Maramureș) și răzvrătiți contra acestei coroane, măsurile antiromânești și antiortodoxe s-au întetit. Noua organizare judiciară de caracter excepțional (28 iunie 1366) permitea nobilimii ungare „să extermină și să nimicească din această țară pe rău-făcătorii de orice națiune, *mai ales pe români*”¹⁰¹. Tot acest complex de probleme, legat de apartenența la ortodoxie a românilor, de prozelitismul catolic și de existența la hotarele Ungariei a celor două state românești libere, a făcut ca, treptat, la sfârșitul secolului XIV și începutul celui următor, românii din Transilvania să fie opriți de a alcătui o *universitas* și să fie excluși ca entitate etnică dintre stări (națiuni). Ei au încetat să mai fie o parte alcătuitoare de stat și nu au mai participat ca *grupare distinctă* la exercitarea puterii, în maniera în care continuau să facă acest lucru nobilii, sașii și secuii. Doar prin înnobilare și catolicizare mai puteau frunțașii români să-și păstreze statutul, dar cu prețul ruperii de masa națiunii lor. Pe de altă parte, catolicizarea tuturor „schismaticilor” din interiorul regatului ar avea și alte importante urmări, după cum observă același Bartolomeu de Alverna, urmări referitoare la relațiile acestor „schismatici” cu conaționali lor ce aveau state independente la hotarele Ungariei: „Multe rele... vor înceta, pe care acum [ei] le comit inconștient împotriva creștinilor [=catolicilor], *împreună cu cei din afara regatului, de o limbă și credință cu dânsii*”¹⁰². Deci, dacă românii, sârbii și bulgarii cuprinși în Ungaria ar fi devenit catolici, atunci ar fi încetat „relele” ce decurgeau din solidaritatea etno-lingvistică și ortodoxă a acestora cu frații lor liberi. Cum se vede, vicarul Bosniei (ca și regele Ungariei) a pornit de la o argumentație teologică spre a justifica conversiunea ortodocșilor și a ajuns la una politică, expusă direct și explicit. Este evident că rațiunile politice sunt mai importante în toată această acțiune. Asimilarea ortodocșilor cu ereticii, pe măsură ce unirea religioasă se dovedea irealizabilă, a avut tot urmări politice și sociale. Măsurile regelui Ludovic I îndreptate

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 55.

¹⁰² *Ibidem*, p. 56.

contra românilor (și altele, anterioare) au o justificare ideologică solidă: deținătorii „schismatici“ de pământuri – ca și ereticii – erau considerați și declarați *iniusti possessores* și deposedați, pașnic ori cu mijloacele cruciadei. Era aplicarea pedepsei care-i lovea pe eretici, în temeiul canoanelor, anume confiscarea bunurilor lor sau „darea lor în jaf și pradă“¹⁰³. În acest fel, în cazul special al Transilvaniei, apartenența la confesiunea răsăriteană era incompatibilă cu stăpânirea asupra pământului, cu nobilitatea și cu privilegiile adiacente. Deci, ortodoxia a fost suficient motiv pentru oficialii Transilvaniei și Ungariei de a-i împiedica pe români să fie o „stare“, o *universitas*, cum au putut deveni catolicii sau cei catolicizați.

Problema care se pune este aceea de a putea aprecia ce s-a realizat din toată această zbatere, din tot acest efort derulat timp de câteva secole, potențat masiv sub Angevini și, evident, continuat ulterior. Analiza noastră s-a oprit la epoca lui Ludovic I care reprezintă categoric o etapă distinctă în acest sens și în legătură cu care se poate formula și un răspuns, fie el și relativ. Marea acțiune de convertire desfășurată de către al doilea Angevin, în cadrul creat de Papalitate și de ajutorul oferit de către ordinul franciscan, s-a desfășurat în condiții politico-confesionale speciale: rezistența conjugată a Țării Românești și Moldovei, cucerirea Vidinului de către maghiari și călătoria basileului Ioan V la Buda, act ce părea să vestească aducerea spre catolicism a însuși centrului spiritual al lumii răsăritene – Bizanțul¹⁰⁴, uniunea personală ungaro-polonă dintre anii 1370–1382 etc. Aproape totul a fost însă în zadar, deoarece acțiunea de catolicizare era promovată prioritar cu mijloace politico-militare, legate direct de impunerea dominației regatului ungar sau de întărirea acestei dominații, acolo unde ea se impusese deja. Prin urmare, refuzul acceptării catolicismului de către români, sârbi, bosniaci, bulgari ș.a. însemna de fapt, în mare măsură, *respingerea dominației politice a Ungariei*. De altfel, pentru români, există și un indiciu prețios în acest sens, consemnat în veacul XIV: la 1374, papa Grigore XI știa că o parte a „mulțimii nației românilor“, care trăia „la hotarele regatului Ungariei spre tătari“, acceptase să renunțe la „schisma grecilor“, datorită zelului lui Ludovic I; dar

¹⁰³ Idem, *Românii în secolul al XIII-lea...*, p. 54.

¹⁰⁴ Idem, *Geneza statului...*, p. 55.

pontiful era informat și că, de fapt, cea mai mare parte a românilor din amintita regiune nu acceptase catolicizarea, deoarece [românii] „nu sunt mulțumiți cu slujba preoților unguri“ și cer un ierarh superior cunoscător al limbii române (*qui linguam dicte nationis scire asseritur*)¹⁰⁵. Cu alte cuvinte, în 1374, când Moldova și Țara Românească se aflau concomitent în conflict deschis cu regatul ungar (al cărui suveran devenise și rege al Poloniei – alt stat catolic), la est de Carpați se desfășura o dispută confesională cu substrat politic-național, dispută ale cărei ecouri ajunseseră la curia papală. Apariția limbii ca argument al opoziției românilor față de efortul de convertire a fost socotită un puternic indiciu al intrării în scenă a *națiunii* și în istoria românilor¹⁰⁶. Am adăuga că opoziția românilor reflectă și refuzul lor de a accepta convertirea prin intermediul Ungariei, ale cărei tendințe expansioniste în numele catolicismului erau de multă vreme evidente.

De la oprirea de către Ludovic I a scrisorilor expediate de papă nobililor români (între care și Nicolae-Alexandru, fiul și moștenitorul lui Basarab I, marele voievod al Țării Românești) în 1345, până la constatarea lui Bartolomeu de Alverna că prin catolicizare „schismaticii“ din interiorul regatului ar putea fi ruși de conaționalii lor din exterior (constatare făcută în jur de 1380), se observă o continuitate a politicii regatului Ungariei în regiune. Este vorba despre *hotărârea regelui Ludovic I de a se erija ca intermediar obligatoriu între papalitate și masa ortodoxă și românească din aria sa de dominație și de hegemonie, de a asigura convertirea românilor în cadrul și sub egida ierarhiei politico-religioase a Ungariei*; refuzul de a permite legătura directă între români și centrul catolicismului a fost manifestarea eclesiastică a efortului regalității ungare de a împiedica evoluția societății românești spre o statalitate puternică și independentă¹⁰⁷. De aceea, prin înființarea mitropoliilor legate direct de Constantinopol – celălalt centru european de legitimare a puterii politice de-sine-stătătoare – românii din afara arcului carpatic au contracarat politica regalității ungare, iar românii cuprinși în statul ungar s-au subordonat repede acestei noi ierarhii superioare românești (mitropolitul Țării Românești era și „exarh“ al

¹⁰⁵ Idem, *Geneza statului...*, p. 120.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 130.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 128.

Plaiurilor și al Ungariei). Prin urmare, propaganda catolică desfășurată printre românii din afara regatului a fost lipsită de rezultate practice și de durată.

Care va fi fost totuși bilanțul prozelitismului desfășurat în interiorul Ungariei? La prima vedere, succesul ar părea notabil, deoarece se știe că, după ce Ludovic a combătut țările „schismatice“ care se ridicaseră împotriva dominației sale, el a hotărât să lichideze „schisma“ din interior. Conform rapoartelor călugărilor franciscani, în jur de 1380, 400.000 de „schismatici fuseseră rebotezați în ritul roman în cursul unui an; între ei, ar trebui să vedem, desigur, și mulți români – masa cea mai importantă de populație ortodoxă din regat¹⁰⁸. Numai că numărul de 400.000 de convertiți într-un an nu poată fi acceptat (decât poate redus de 10 ori), deoarece vine dintr-o sursă interesată să exagereze și deoarece estimările precise, în cifre absolute, pentru această vreme sunt întotdeauna suspecte. Dacă am presupune că prozelitismul catolic în Ungaria s-ar fi concretizat în numai 10 ani la fel de „gloriosi“ ca cel evocat, am ajunge la 4 milioane de ortodocși convertiți, ceea ce depășea cu mult întreaga populație de atunci a regatului, chiar dacă am admite că aceasta ar fi fost în întregime ortodoxă. Totuși vehicularea acestui număr de 400.000 convertiți într-un an arată marea pondere pe care o aveau necatolicii în rândul populației Ungariei. Dacă în sursele epocii s-a putut lansa un asemenea număr exagerat, înseamnă că nimeni nu se îndoia de mulțimea „schismaticilor“ din Ungaria.

În sfârșit, pentru aprecierea proporției catolicilor din Ungaria, spre finalul secolului XIV, există textul pertinent, citat mai sus, al lui Antonio Bonfini. Acest istoric umanist, deși aducea un elogiu ilustrului rege, nu mai avea interesul să exagereze foarte mult, nu mai era implicat direct, deoarece scria, pe baza unor izvoare, la aproape un secol de la evenimente. Pe de altă parte, acest bun cunoscător al trecutului Ungariei, vădește o preocupare pentru adevăr și pentru verosimil. De aceea, el pare deplin responsabil când spune că, *în urma acțiunilor prozelite de mare anvergură ale lui Ludovic, mai mult de o treime din populația regatului era catolică*. Aprecierea ni se pare realistă din mai multe motive. Întâi de toate, autorul citat (ca istoric oficial al regelui Matia Corvinul) cunoștea bine situația confesională și etnică a Ungariei din secolul XV și nu poate admite că

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 91.

s-ar fi lansat în observații hazardate pentru secolul anterior. În al doilea rând, nici el nu avea interes să minimalizeze proporția catolicilor din regat, dimpotrivă, din text trebuia să reiasă bilanțul unei domnii închinată lărgirii și întăririi credinței catolice. În fond, însuși Bonfini aparținea acestei confesiuni. În al treilea rând, înainte de a lansa aprecierea despre proporția catolicilor, autorul folosește expresia „după părerea tuturor“ (*praete omnium opinionem*), ceea ce demonstrează că acest fapt era un loc comun în epocă, era de domeniul evidenței și nu surprindea pe nimeni. Într-o Ungarie care, sub Matia Corvin mai ales, se considera o „poartă a Creștinătății“, era mai mult decât imprudent pentru un istoric oficial al Curții să vehiculeze într-o asemenea lucrare „comandată“ proporții care să umbrească gloria unui rege pe care urmașii l-au numit „cel Mare“. Nu putem decât să admitem că pentru contemporanii acestui rege, ca și pentru spiritele din veacul XV, proporția de peste o treime catolici în Ungaria era firească și mulțumea orgoliul unui regat cu pretenții misionare, cu rolul de bastion înaintat al credinței creștine apusene. În al patrulea rând, toată evoluția istorică a Ungariei medievale pune în lumină o politică de înglobare a cât mai multor teritorii, popoare și populații străine în stat, cu limbi, obiceiuri și confesiuni diferite. În conformitate cu acest tablou oferit de izvoare, *Ungaria medievală a fost un stat multinațional și multiconfesional*, în care națiunea dominantă sub aspect politic și credința apuseană, mai ales după 1204 și, apoi, cu o nouă intensitate sub Angevini, au făcut eforturi progresive de consolidare a statutului lor. Rezultatele acestui efort îndelungat, organizat și coordonat de regalitate, în colaborare cu Papalitatea și cu unele ordine călugărești (dar purtat adesea cu mijloace nepotrivite și împins spre scopuri străine credinței) arată că, la sfârșitul domniei lui Ludovic I, peste o treime din locuitorii regatului aparțineau bisericii catolice. O serie de alte izvoare nu fac decât să-l confirme pe Bonfini, cum s-a văzut, din moment ce provincii și țări întregi ale regatului apar ca nemaghiare și necatolice. În privința Transilvaniei, proporția catolicilor trebuie să fi fost cel mult egală cu media pe regat, dar există indicii că aceștia erau mai puțini. De pildă, în 1356, Transilvania apărea în ochii papei drept o provincie „eretică“ (ortodoxă), ceea ce pune în lumină copleșitoarea masă românească care conferea personalitate distinctă voievodatului, încă de pe vremea românului Gelu. Din fragmentul lui Bonfini mai reiese că, deși evreii au fost alungați, cumanii mai aveau

încă obiceiuri păgâne, iar locuitorii Bosniei și ai Slavoniei erau în continuare „eretici“. Alături de ortodocși, ei îngroșau masa necatolicilor din regat.

Concluzii

Asimilarea grupurilor și popoarelor nemaghiare existente pe teritoriul Ungariei medievale nu a avut decât un nivel modest până la 1400, din mai multe motive: numărul relativ mic al cuceritorilor unguri în raport cu teritoriul pe care l-au luat sub dominație și chiar cu populațiile găsite pe acest teritoriu; derularea vieții acestor populații și popoare, precum și a majorității grupurilor colonizate ulterior în comunități închise, bine precizate geografic și instituțional; colonizarea unui mare număr de populații străine, care în unele zone, împreună cu premaghiarii, alcătuiau majoritatea locuitorilor; acordarea unor largi privilegii coloniștilor și recunoașterea, în urma unor insistente proteste, plângeri și cereri, a unora din vechile libertăți ale autohtonilor premaghiari¹⁰⁹; reușita eforturilor de uniformizare (care conduceau spre maghiarizare) numai în cazul unei părți a elitei locuitorilor non-maghiari, elită ce reprezenta o proporție infimă din masa populației, dar apăsătoare în izvorul scris; existența unor vechi tradiții de cultură și civilizație sedentară la majoritatea acestor popoare și populații, tradiții care, dacă nu erau incompatibile, erau foarte diferite de cele ale maghiarilor, cel puțin până în veacul XI, iar în unele cazuri diferențele s-au păstrat și după ce maghiarii s-au sedentarizat, creștinat și „occidentalizat“. În acest sens, este edificator cazul limbii maghiare, limbă fino-ugrică, din grupul mai larg al limbilor ural-altaice, total diferită de limbile europene romanice, slave, germanice, de greacă etc. și foarte greu de deprins. Desigur, catolicizarea a mai sporit numărul maghiarofonilor, dar acest proces a cuprins tot numai o parte din elite, ceea ce era foarte puțin, pe de o parte, și nu însemna automat și imediat abandonarea limbii materne, pe de altă parte. Numai Reforma, după veacul XVI, a operat mai tranșant în acest sens. Catolicismul nu a putut cuprinde oamenii de rând (masa populației) care aveau deja o credință (în general tot creștină),

¹⁰⁹ Vezi cazul românilor la Ioan A. Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) în secolele XIV-XVI*, Cluj-Napoca, 1991, passim.

deoarece a acționat cu mijloace nepotrivite, adesea violente, a fost vehiculat în limbi neînțelese de subiecți, a pus în prim plan scopuri politice și economice, a pretins dijma eclesiastică de la noii convertiți, contrar instrucțiunilor etc. Apoi, românii, sârbii, bulgarii, rutenii etc., adică marea masă ortodoxă din regat, aveau în afara granițelor Ungariei medievale un puternic sprijin în conaționali lor, de aceeași limbă și confesiune, care-și formaseră state, adesea puternice, cuprinse în aria spiritualității bizantine.

Toate acestea au făcut ca Ungaria să-și păstreze structura sa foarte eterogenă, în ciuda politicii de uniformizare, promovate cu precădere de Angevini. În lucrări recente, se apreciază că, în jurul anului 1500, Ungaria avea 4 milioane de locuitori¹¹⁰, ceea ce ni se pare ușor exagerat. Dar să admitem că numărul este real. La invazia în Panonia, ungurii trebuie să fi fost, cum s-a văzut, cam 100.000–120.000 de oameni. Dacă la sfârșitul evului mediu, regatul avea 4 milioane de locuitori, din care peste 3 milioane de maghiari, cum s-a pretins recent¹¹¹, înseamnă că populația maghiară ar fi crescut de vreo 30 de ori în circa o jumătate de mileniu, ceea ce nu s-a petrecut nicăieri în Europa vremii. În consecință, atât datele demografice (puține câte sunt), cât și cele etno-confesionale conduc la concluzia că, fără să se poată preciza exact numărul locuitorilor în cifre absolute, proporția nemaghiarilor și necatolicilor în Ungaria medievală a rămas mereu mai importantă decât cea a maghiarilor și catolicilor în ansamblul populației. Provinciile întregi, ca Slovacia, Croația, Dalmația, Bosnia, Sirmium, Voivodina, Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș, regiunea locuită de cumani etc., sunt prezentate constant în diferite izvoare ca slave, românești, „schismatice“ sau „eretice“. Orașele erau, cum s-a văzut, în cea mai mare măsură, germane. Prin urmare, tabloul etnic și confesional al Ungariei medievale, deși modificat de Reformă și apoi de Contrareformă, nu diferă în chip esențial de cel conturat înainte de primul război mondial, când „minoritățile“ reprezentau oficial 52%. Cu alte cuvinte, aceste „minorități“ au reprezentat mereu o majoritate, de unde lipsa de viabilitate a regatului moștenitor al tradiției „sfintei coroane“ și imperativul legitimității formării și existenței statelor naționale în această parte a Europei.

¹¹⁰ J. Szücs, *op. cit.*, p. 20,

¹¹¹ *Ibidem*.